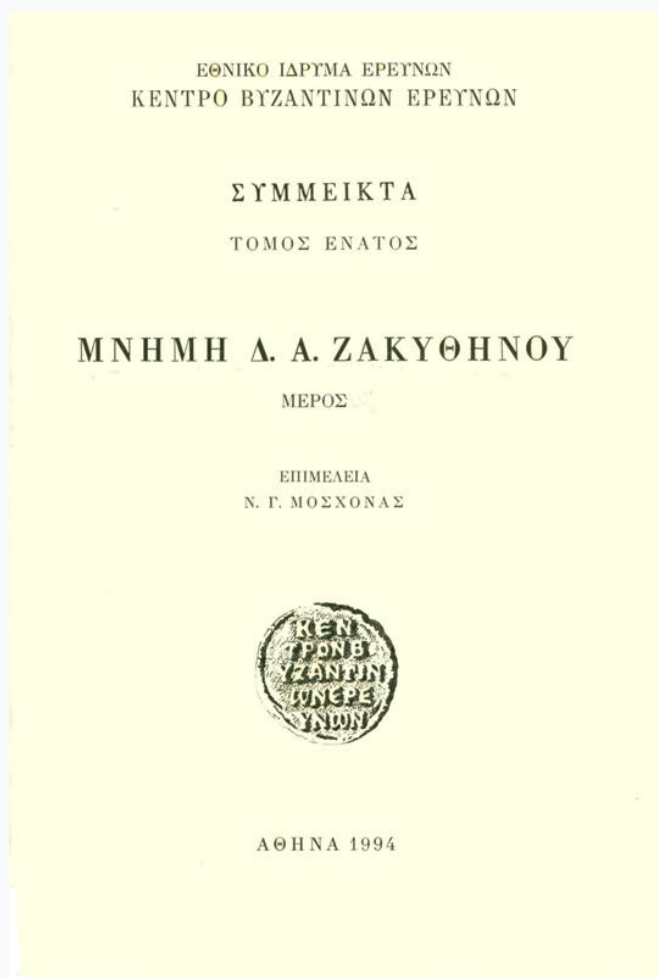

Byzantina Symmeikta

Vol 9 (1994)

SYMMEIKTA: IN MEMORIAM OF D.A. ZAKYTHINOS 9A

Ἡ εἰκονογράφηση τοῦ Κανόνος εἰς
Ψυχorraγoῦντα στὸ Ὁρολόγιον 295 τῆς Μονῆς
Λειμῶνος

Παναγιώτης Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/byzsym.762](https://doi.org/10.12681/byzsym.762)

Copyright © 2014, Παναγιώτης Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Π. Λ. (1994). Ἡ εἰκονογράφηση τοῦ Κανόνος εἰς Ψυχorraγoῦντα στὸ Ὁρολόγιον 295 τῆς Μονῆς Λειμῶνος. *Byzantina Symmeikta*, 9, 95–114. <https://doi.org/10.12681/byzsym.762>

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Η ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ ΤΟΥ ΚΑΝΟΝΟΣ
ΕΙΣ ΨΥΧΟΡΡΑΓΟΥΝΤΑ
ΣΤΟ ΩΡΟΛΟΓΙΟΝ 295 ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΛΕΙΜΩΝΟΣ

Ἔχει ἤδη παρατηρηθεῖ ὅτι ἀπὸ τὴν κομνήναιο περίοδο καὶ ἐξῆς εἰκονογραφοῦνται ὅλο καὶ συχνότερα ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς ζωγράφους διάφοροι ἐκκλησιαστικοὶ ὕμνοι. Συχνότερα ἀπαντοῦν ὁ Ἀκαθίστος, ὁ κανὼν μετανοίας καὶ τὸ στιχηρὸν τοῦ ἑσπερινοῦ τῶν Χριστουγέννων *Τί σοι προσενέγκωμεν Χριστέ*¹. Πολὺ σπανιότερα εἰκονογραφεῖται ὁ Κανὼν εἰς Ψυχορραγοῦντα, ποὺ περιλαμβάνεται στὸ Εὐχολόγιον καὶ ἔχει ἀποδοθεῖ στὸν ἅγιο Ἀνδρέα Κρήτης². Μέχρι τῶρα δύο κύκλοι ἦταν γνωστοί, καὶ οἱ δύο στὴν μνημειακὴ ζωγραφικὴ: Ὁ ἀρχαιότερος σώζεται στὸ παρεκκλήσιο τοῦ πύργου τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὴν ἀγιορειτικὴ Μονὴ Χελανδαρίου³ ἐνῶ ὁ

1. DOULA MOURIKI, «Hymnography and Illustrated Manuscripts», *Illuminated Greek Manuscripts from American Collections*, Princeton 1973, σελ. 26-30.— Μ. ΑΣΗΠΑ-ΒΑΡΔΑΒΑΚΗ, *Οἱ μικρογραφίες τοῦ Ἀκαθίστου στὸν κώδικα Garrett 13, Princeton*, Ἀθήναι 1992, σελ. 13-22.

2. S. DUFRENNE, «L'enrichissement du programme iconographique dans les églises du XIIIe siècle», *L'art Byzantin du XIIIe siècle, Symposium de Sopoćani, 1965*, Βελιγράδι 1967, σελ. 45-46. Τὸ κείμενο τοῦ λεσβιακοῦ χειρογράφου διαφέρει σὲ πολλὰ σημεῖα ἀπὸ τῶν ἐντύπων εὐχολογίων (J. GOAR, *Euchologion sive Rituale Graecorum*, 2α ἐκδ., Βενετία 1730, σελ. 585-587). Γιά τοὺς κανόνες γενικῶς βλ. E. WELLESZ, *A History of Byzantine Music and Hymnography*, Oxford 1949, σελ. 168-215.— H.-G. BECK, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, Μόναχο 1959, σελ. 265-266.— Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, *Ἡ βυζαντινὴ ὑμνογραφία καὶ ποιήσεις*, τόμ. 2, 3η ἐκδ., Ἀθήναι 1965, σελ. 59-66, 202-204. Γιά τὴν ἀπόδοση στὸν Ἀνδρέα Κρήτης βλ. *DACL*, I. 2, στήλ. 2039 (L. Petit).

3. S. RADOJČIĆ, «Umetnički spomenici manastira Hilandara», *ZRVI* 3 (1955), σελ. 182, εἰκ. 41.— ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «“Čin bivajemi na razlučenije duši od tela” u monumentalnom slikarstvu XIV veka», *ZRVI* 7 (1961), σελ. 39-43, 46-50, εἰκ. 1-3, 5-7, 9.— V. DJURIĆ, «Fresques médiévales à Chilandar», *Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines*, III, Βελιγράδι 1964, σελ. 65-71, εἰκ. 8-15.— ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *By-*

ἄλλος κοσμεῖ τὸ ὑπερῶο τοῦ ἐξωνάρθηκος τῆς Ἀγίας Σοφίας στὴν Ἀχρίδα⁴. Τὸ πρῶτο σύνολο ἀνάγεται στὰ πεντηκοστὰ ἔτη τοῦ 13ου αἰ., τὸ δεύτερο στὰ μέσα τοῦ 14ου. Μέχρι τώρα δὲν εἶχαν ἐπισημανθεῖ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τοῦ κειμένου αὐτοῦ.

Ὁ κῶδιξ 295 τῆς Μονῆς Λειμῶνος στὴν Λέσβο, γνωστὸς ὡς Ὁρολόγιον τῆς Μονῆς τῶν Ἀκοιμήτων ἂν καὶ δὲν φαίνεται νὰ εἶχε σχέση μετὰ τὴν κωνσταντινουπολιτικὴ αὐτὴ μονή, περιέχει μεταξὺ ἄλλων κειμένων τὸν ἐν λόγῳ κανόνα. Τὸ χειρόγραφο, διαστάσεων 17,5 × 13,5 ἐκ., περιέχει 196 φύλλα, γραμμένα σὲ περγαμηνὴ ἐκτὸς ἀπὸ μερικὰ φύλλα ποὺ ἀντικαταστάθηκαν μετὰ χαρτῶα⁵. Εἶναι πολὺ ἐφθαρμένο ἀπὸ τὴν συχνὴ χρῆση καὶ δὲν περιέχει κολοφῶνα ἀλλὰ διάφορες ἐνθυμήσεις, ποὺ ἀναφέρονται σὲ γεγονότα ποὺ συνέβησαν στὴν Βασιλεύουσα καὶ τὶς γειτονικὲς περιοχὲς τῆς Θράκης μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1327 καὶ 1393. Τὶς ἐνθυμήσεις αὐτὲς δημοσίευσε στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα ὁ Μανουὴλ Γεδεών, κατὰ τὸν ὁποῖο τὸ ὁρολόγιον ἀνῆκε κάποτε σὲ μονὴ τῆς περιοχῆς τοῦ Ρηγίου, τοῦ σημερινοῦ Küçük Çekmece, κοντὰ στὴν Κωνσταντινούπολη⁶.

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ χειρογράφου εἶναι γραμμένο μετὰ τὴν γραφὴν ποὺ ὁ P. Canart ἔχει ὀνομάσει «e arrondie», ἐνῶ στὰ φύλ-

zantinische Fresken in Jugoslawien, Μόναχο 1976, σελ. 54, 253 σημ. 40, εἰκ. 31.— ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «La peinture murale byzantine. XIIe et XIIIe siècles», *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines*, I, Ἀθῆναι 1979, σελ. 205-206, πίν. VII. 15.— D. BOGDANOVIĆ - V. DJURIĆ - D. MEDAKOVIĆ, *Chilandar*, Βελιγράδι 1978, σελ. 62, εἰκ. 41-42.

4. G. MILLET - A. FROLOW, *La peinture du Moyen Age en Yougoslavie*, I, Παρίσι 1954, σελ. VIII, πίν. 13.2.— S. RADOJČIĆ, «Čin bivažem», ἐνθ. ἔνθ., σελ. 39-50, εἰκ. 8.— V. DJURIĆ, *L'église de Sainte Sophie à Ohrid*, Βελιγράδι 1963, σελ. VIII-IX.— ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Byzantinische Fresken in Jugoslawien*, Μόναχο 1976, σελ. 98, 274 σημ. 79.— CV. GROZDANOV, *Ohridsko zidno slikarstvo XIV veka*, Βελιγράδι 1980, σελ. 87-91, 193-194, σχ. 24, εἰκ. 60-61. Πρβλ. R. STICHEL, *Studien zum Verhältnis von Text und Bild Spät- und Nachbyzantinischer Vergänglichkeitsdarstellungen*, Βιέννη 1971, σελ. 74-75.

5. Συνοπτικὴ περιγραφή τοῦ κώδικος ἔχει δώσει ὁ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΛΗΜΝΟΥ (κατόπιν Μητροπολίτης Τρίκκης καὶ Σπαγῶν) ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ, *Συμπληρωματικὸς κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Λειμῶνος ἐν Λέσβῳ*, Ἀθῆναι, ἄ.ἔ. (1947;), σελ. 5-7. Εὐχαριστῶ θερμότατα τὸν ἡγούμενο τῆς Μονῆς Λειμῶνος π. Νικόδημο Παυλόπουλο, ποὺ μετὰ διευκόλυνε ποικιλοτρόπως κατὰ τὶς ἐπισκέψεις μου στὴν μονή.

6. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, «Ἀναγνώσεις ἐκ τοῦ Ὁρολογίου τῆς τῶν Ἀκοιμήτων Μονῆς», *Εκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 23 (1903), σελ. 380-382, 390-391.

λα ποὺ περιέχουν τὸν Κανόνα εἰς Ψυχορραγοῦντα ἡ γραφή συγγενεύει μὲ τὴν «*rectangulaire*» καὶ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ κατὰ τὸν π. Canart, στὸν ὁποῖο ἔδειξα φωτογραφίες τοῦ χειρογράφου, στὰ τέλη τοῦ 12ου ἢ τὶς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ.⁷ Τὸ χειρόγραφο περιέχει πολλές μικρογραφίες, ὅλες πολὺ ἀπολεπισμένες. Στὴν σύντομη αὐτὴ μελέτῃ θὰ περιγράψω καὶ θὰ σχολιάσω μόνο αὐτές ποὺ εἰκονογραφοῦν τὸν Κανόνα εἰς Ψυχορραγοῦντα, ἐπιφυλασσόμενος ν' ἀσχοληθῶ μὲ τὶς ὑπόλοιπες σὲ γενικότερο δημοσίευμα γιὰ τὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τῆς Μονῆς Λειμῶνος.

Ὁ Κανὼν εἰς Ψυχορραγοῦντα καταλαμβάνει τὶς σελίδες 321-345⁸. Κάθε φύλλο περιέχει ἓνα τροπάριο, γραμμένο στὸ ἐπάνω μέρος, ἐνῶ τὰ τέσσερα πέμπτα τῆς καθορισμένης γιὰ τὴν γραφή ἐπιφανείας καταλαμβάνονται ἀπὸ μία μικρογραφία χωρὶς πλαίσιο καὶ βάθος. Ἡ ἐνάτῃ ὡστόσο ὡδῇ (σελ. 346-349) δὲν εἰκονογραφήθηκε. Λεῖπει ἓνα φύλλο μεταξὺ τῶν σελίδων 324 καὶ 325, ποὺ περιεῖχε τὸ πρῶτο καὶ δεῦτερο τροπάριο τῆς τρίτης ὡδῆς. Τέσσερα ἄλλα φύλλα (σελ. 321-322, 341-344, 349-350) ἔχουν ἀντικατασταθεῖ πολὺ ἀργότερα μὲ χαρτῶα, ποὺ περιέχουν τὸ κείμενο χωρὶς μικρογραφίες.

Ἡ ἀπόδοση τῶν μικρογραφιῶν τοῦ Κανόνος εἰς Ψυχορραγοῦντα εἶναι ἐπίπεδη καὶ γραμμική. Στὴν χρωματολογία κυριαρχοῦν τὸ βαθυγάλαζο καὶ τὸ κόκκινο. Ἀνήκουν στὴν τεχνοτροπία ἡ ὁποία ἔχει κατὰ καιροὺς ἀποκληθεῖ ὁμάδα Νικαίας, ὁμάδα Rockfeller MacCormick ἢ 2400, καὶ decorative style⁹. Τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν

7. P. CANART, «Les écritures livresques chypriotes du milieu du XIe siècle au milieu du XIIIe et le style palestinien-chypriote "epsilon"», *Scrittura e civiltà* 5 (1981), σελ. 17-76. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν Mgr. Paul Canart γιὰ τὶς πληροφορίες ποὺ μοῦ ἔδωσε.

8. Ἡ ἀρίθμηση τῶν φύλλων τοῦ χειρογράφου ἔχει γίνῃ κατὰ σελίδες.

9. Γιὰ τὴν ὁμάδα αὐτὴ βλ. κυρίως P. CANART, ἔνθ. ἀν.—A. WEYL CARR, «A Group of Provincial Manuscripts from the Twelfth Century», *DOP* 36 (1982), σελ. 39-80.—THE IDIAS, *Byzantine Illumination 1150-1250. The Study of a Provincial Tradition*, Σικάγο 1987.—THE IDIAS, «Cyprus and the "Decorative Style"», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν Κύπρου* 17 (1987-88), σελ. 123-167.—P. CANART, «Les écritures livresques chypriotes du XIe au XVIe siècle», ἔνθ' ἀν., σελ. 32-36.—E. GAMILLSCHEG, «Fragen zur Lokalisierung der Handschriften der Gruppe 2400», *JÖB* 37 (1987), σελ. 313-321.

έχουν επηρεασθεί από το μανιεριστικό ρεύμα της τελευταίας εικοσαετίας του 12ου αϊ. συνηγορεί για πρωιμότερη χρονολόγηση από αυτήν που προτείνει ο π. Canart, περί το 1160-1180. Είναι έργα μέτριου ζωγράφου και το ενδιαφέρον τους δεν έγκειται στην αισθητική αξία ή την εικονογραφική πρωτοτυπία τους αλλά στο ασυνήθιστο θέμα τους.

Η εικονογράφηση είναι αρκετά μονότονη και αποδίδει κατά κανόνα με ακρίβεια το κείμενο του αντίστοιχου τροπαρίου. Ο μελλοθάνατος, ντυμένος μοναχική στολή, είναι συνήθως ξαπλωμένος σ' ένα κρεβάτι με το κεφάλι άριστερά¹⁰. Κυματιστή πράσινη ταινία δηλώνει πάντα το έδαφος. Στο τρίτο τροπάριο της πρώτης ώδης (σελ. 323: *Ἰδού ἐπέστη καὶ ὄχλος τῶν πονηρῶν πνευμάτων...*) ένας άγγελος στέκεται δίπλα στο προσκέφαλο και φέρει την άκρη του ιματίου του στο πρόσωπο, ενώ δεξιά πετοῦν δύο μικροί ήμιεξίτηλοι δαίμονες. Στο θεοτοκίον (σελ. 324) ο μοναχός ύψώνει τὰ χέρια πρὸς μία εἰκόνα τῆς Παναγίας Δεξιοκρατούσης. "Όπως σημείωσα ήδη, τὸ φύλλο με τὰ δύο πρῶτα τροπάρια τῆς τρίτης ώδης έχει έκπέσει. Στην μικρογραφία τοῦ τρίτου τροπαρίου τῆς ἴδιας ώδης (*Μνησθέντες ἀγαπητοὶ τῆς πρὸς ὑμᾶς φιλίας, τὸν Χριστὸν δυσωπεῖτε ἐπιβλέψαι ἐπ' ἐμοί...*) ο μελλοθάνατος ύψώνει τὰ χέρια πρὸς εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ, ἐνῶ πίσω του στέκονται τρεῖς μοναχοί. Ἡ παράσταση τοῦ θεοτοκίου τῆς τρίτης ώδης (σελ. 326) διαφέρει ἀπὸ τοῦ θεοτοκίου τῆς πρώτης μόνο ὡς πρὸς τὸν τύπο τῆς εἰκόνας τῆς Παναγίας, πὺ ἐδῶ εἶναι γυρισμένη άριστερά με τὰ χέρια ύψωμένα σὲ δέηση.

Στο πρῶτο τροπάριο τῆς τετάρτης ώδης, στήν σελ. 327 (*χεῖρας ἐκτείνω πρὸς τοὺς ἐμοὺς φίλους τε καὶ δάκρυα ἐξ ὀφθαλμῶν μου προχέω καὶ οὐδεὶς ὁ βοηθήσων μοι*) ο μελλοθάνατος άπλώνει τὰ χέρια πρὸς τρεῖς μοναχοὺς πὺ στέκονται στὰ πόδια τοῦ κρεβατιοῦ. Δύο στηθαῖοι άγγελοι πετοῦν πάνω ἀπὸ τὸ κρεβάτι στήν μικρογραφία τοῦ ἐπομένου τροπαρίου (σελ. 328, εἰκ. 1: *τὰ ὄμματα ρέπων πρὸς τοὺς Θεοῦ φωτεινοὺς άγγέλους βοῶ μικρὸν εἴσατέ με*

10. Ἀπὸ τὴν πρώτη ώδὴ μέχρι καὶ τὸ τρίτο τροπάριο τῆς ἑκτης (σελ. 323-337).

ζῆν). Τὸ τρίτο τροπάριο (*Ἐμὲ πενθήσατε ... τῶν ἀγγέλων οἱ δῆμοι καὶ τῶν βροτῶν πάντες οἱ φιλόχριστοι*) εἰκονογραφεῖται μὲ δύο ἀγγέλους καὶ ἓναν φίλο τοῦ μοναχοῦ κοντὰ στὸ προσκέφαλό του, καὶ μὲ τρεῖς ἀσκητὲς δεξιά (εἰκ. 2). Στὸ θεοτοκίο τῆς τετάρτης ὡδῆς ὁ μοναχὸς δέεται πρὸς εἰκόνα τῆς Θεοτόκου κατ' ἐνώπιον (σελ. 330). Ἀκτῖνες ἐκπέμπονται πρὸς τὸν μελλοθάνατο ἀπὸ τμῆμα κύκλου στὴν μικρογραφία τοῦ πρώτου τροπαρίου τῆς πέμπτης ὡδῆς (*Φῶς αἰσθητὸν λάμψον ἐπ' ἐμοί...*, σελ. 331). Τὸ δεύτερο τροπάριο εἰκονογραφεῖται μὲ δύο ὀρθίους μοναχοὺς δεξιά, στοὺς ὁποίους ἀπευθύνεται ὁ ψυχορραγῶν (*Σώζοισθε πάντες ἀγαπητοὶ ἀσπλαγχνοὶ φανέντες ἐπ' ἐμὲ τὸν δυστυχῆ καὶ πανάθλιον· πάντες γὰρ εἰ μίαν φωνὴν ἐφθέγξασθε, πρὸς τὸν ἡμῶν δεσπότην, σκότους ἐρύσασθέ με*). Στὸ τρίτο τροπάριο ὁ μοναχὸς ὑψώνει τὰ χέρια πρὸς εἰκόνα τοῦ ψυχοπομποῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ (*Σώζου ὁ μέγας ἄρχων Θεοῦ Μιχαήλ ἀγγέλων ἀρχηγέ. Οὐκέτι γὰρ σου τὸ ἅγιον ὄνομα καλέσω τοῦ βοηθῆσαι μοι*· σελ. 333, εἰκ. 3). Ἡ εἰκονογράφηση τοῦ θεοτοκίου τῆς πέμπτης ὡδῆς (σελ. 334) εἶναι ὅμοια μὲ τῆς τρίτης (σελ. 326, εἰκ. 5).

Ἡ μικρογραφία τοῦ πρώτου τροπαρίου τῆς ἕκτης ὡδῆς εἶναι σχεδὸν τελείως ἐξίτηλη (σελ. 335). Διακρίνεται ἀμυδρὰ μία μορφή δίπλα στὸ κρεβάτι (*Κλίνετε τὸ οὖς ὑμῶν ἀδελφοί μου πρὸς ἐμέ*). Στὴν ἐπόμενη σελίδα ὁ μοναχὸς ξεψυχᾷ (*Ἴδου νῦν χωρίζεται μετ' ὁδύνης ἡ ψυχὴ τοῦ ταπεινοῦ μου σώματος*). Ἐνας ἄγγελος παραλαμβάνει τὴν ψυχὴ του ἐνῶ ἓνας ἄλλος, ἀριστερώτερα, ὑψώνει τὰ χέρια στὸ πρόσωπο. Δεξιά πετοῦν δύο δαίμονες (εἰκ. 5). Στὴν σκηνὴ ποὺ εἰκονογραφεῖ τὸ τρίτο τροπάριο τῆς ἕκτης ὡδῆς (σελ. 337, εἰκ. 4) πουλιά πετοῦν πάνω ἀπὸ τὸν νεκρὸ μοναχὸ καὶ δύο σκυλιὰ ἐτοιμάζονται νὰ τὸν κατασπαράξουν, ἐνῶ δεξιά στέκονται δύο ἄνδρες μὲ κοντοὺς χιτῶνες (*τὸ σῶμα μου ... ἐάσατε ἄταφον ὅπως φάγῳσι κῶνες τὴν καρδίαν μου*). Ἡ παράσταση τοῦ θεοτοκίου τῆς ἕκτης ὡδῆς (σελ. 338) διαφέρει ἀπὸ τῶν προηγουμένων. Κοράκια πετοῦν γύρω ἀπὸ τὸ λείψανο, δύο σκυλιὰ ἀριστερὰ εἶναι σχεδὸν τελείως ἐξίτηλα, ἐνῶ δύο ἄνδρες δεξιά παρατηροῦν τὴν σκηνή. Ἐπάνω εἶναι ἀνηρτημένη εἰκόνα τῆς Θεοτόκου μετωπικῆς (*Ἴσως διε-*

χόμενοι ξένοι βλέποντες ὁσῶν ὑπὸ κυνῶν συρόμενα, κατανυγέστες κλαύσουσιν ἐκ ψυχῆς· ἐλέησον δέσποινα τὴν ψυχὴν τοῦ ἀθλίου τούτου σώματος).

Στὸ πρῶτο τροπάριο τῆς ἐβδόμης ὡδῆς (σελ. 339) δύο ἄγγελοι πετοῦν πρὸς τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ, κρατώντας τὴν ψυχὴν ποῦ ἔχει τὴν μορφήν γυμνοῦ βρέφους. Κάτω φύεται ἓνας θάμνος με κόκκινα ἄνθη (*Ἰδοὺ σύραντες ἀπέσπασάν μου ἄγγελοι δεινῶς ἄφνω ἀθλίαν ψυχὴν καὶ ἀπάγουσι πρὸς κριτὴν φρικτὸν καὶ φοβερόν*). Στὴν ἐπόμενη μικρογραφία, ποῦ εἰκονογραφεῖ τὸ δεύτερο τροπάριο τῆς ἐβδόμης ὡδῆς (σελ. 340, εἰκ. 8), ζυγαριὰ κρέμεται ἀπὸ τμήμα κύκλου. Ἀριστερὰ πετοῦν δύο ἄγγελοι, ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς ὁποίους κρατεῖ τὴν ψυχὴν. Δεξιὰ δύο δαίμονες προσπαθοῦν νὰ κάνουν τὴν ζυγαριὰ νὰ κλίνει πρὸς τὸ μέρος τους (*Ἐλεήσατέ με ἄγγελοι πανάγιοι Θεοῦ τοῦ Παντοκράτορος καὶ λυτρώσασθε τελωνίων πάντων πονηρῶν. Οὐκ ἔχω γὰρ ἔργα ἀγαθὰ ἀντισταθμίζειν τῷ ζυγῷ τῶν φαύλων πράξεών μου*). Τὰ ἐπόμενα δύο φύλλα εἶναι χαρτῶα. Τὸ θεοτοκίον τῆς ὀγδόης ὡδῆς κοσμεῖται με κωνικὸ βουνό, πράσινο πίσω καὶ κόκκινο ἐμπρός, μπροστὰ στὸ ὁποῖο διακρίνεται ἡμιεξίτηλο πουλί (σελ. 345).

Οἱ δύο μεταγενέστεροι κύκλοι τοῦ Χελανδαρίου καὶ τῆς Ἀγίας Σοφίας στὴν Ἀχρίδα, μερικῶς μόνο διατηρημένοι καὶ δημοσιευμένοι, δὲν διαφέρουν οὐσιωδῶς στὴν εἰκονογραφία ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ χειρογράφου τῆς Μονῆς Λειμῶνος, ὅσο μπορούμε νὰ κρίνομε ἀπὸ τὶς παραστάσεις ποῦ ἀπαντοῦν καὶ στοὺς τρεῖς κύκλους ἢ τουλάχιστον σὲ δύο ἀπὸ αὐτούς¹¹. Στὸ τρίτο λ.χ. τροπάριο τῆς πέμπτης ὡδῆς, τὴν εἰκόνα τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ ἀντικαθιστοῦν στὴν Ἀχρίδα δύο ἄγγελοι¹². Οἱ παραστάσεις ποῦ εἰκονογραφοῦν τὸ θεο-

11. Στὸ παρεκκλήσιο τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τῆς Μονῆς Χελανδαρίου, μόνο οἱ σκηνές ποῦ εἰκονογραφοῦν τὸ θεοτοκίον τῆς πέμπτης καθὼς καὶ τὴν ἕκτη, ὀγδόη καὶ ἐνάτη ὡδή διατηροῦνται σὲ ἀνεκτὴ κατάσταση. Στὸν ἐξωνάρθηκα τῆς Ἀγίας Σοφίας Ἀχρίδος ἔχουν σωθεῖ οἱ παραστάσεις ποῦ εἰκονογραφοῦν τὴν ἐβδόμη καὶ ἐνάτη ὡδή καθὼς καὶ τμήματα τῆς τρίτης, πέμπτης, ἕκτης καὶ ὀγδόης.

12. G. MILLET - A. FROLOW, *La peinture du Moyen Age en Yougoslavie*, I, Παρίσι 1954, πίν. 13.2.— CV. GROZDANOV, *Ohridsko zidno slikarstvo XIV veka*, Βελιγράδι 1980, σχ. 24, εἰκ. 60.

τοκίον τῆς ἰδίας ὡδῆς εἶναι ὅμοιες στὴν μικρογραφία μας καὶ στὴν τοιχογραφία τῆς Ἀγίας Σοφίας Ἀχρίδος, ἃν ἐξαιρέσομε τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ χειρόγραφο ὁ μοναχὸς εἶναι πάντα ξαπλωμένος σὲ κρεβάτι ἐνῶ στὴν Ἀχρίδα σὲ ψάθα¹³. Στὸ Χελανδάρι ἔχουν προστεθεῖ ἀσκητὲς ποὺ θρηνοῦν¹⁴. Ἕνας μοναχὸς σκύβει πάνω ἀπὸ τὸν ἐτοιμοθάνατο στὴν παράσταση τοῦ πρώτου τροπαρίου τῆς ἑκτῆς ὡδῆς στὸ χειρόγραφό μας (σελ. 335), δύο στὸ Χελανδάρι καὶ τρεῖς στὴν Ἀχρίδα¹⁵. Στὸν χωρισμὸ τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ σῶμα (σελ. 336) δύο φίλοι ἔχουν προστεθεῖ στὴν Μονὴ Χελανδαρίου δίπλα στὸ προσκέφαλο τοῦ μοναχοῦ ποὺ ξεψυχᾷ. Ἡ ψυχὴ βγαίνει κ' ἐδῶ ἀπὸ τὸ στόμα μὲ τὴν μορφή γυμνοῦ βρέφους¹⁶. Τὸ τρίτο τροπάριο καὶ τὸ θεοτοκίον τῆς ἑκτῆς ὡδῆς ἔχουν ἐνοποιηθεῖ στὸν ἀγιορειτικὸ κύκλο, ὅπου συναντοῦμε ὅλα τὰ στοιχεῖα τῶν μικρογραφιῶν τοῦ χειρογράφου μας (σελ. 337-338). Οἱ θεατὲς τῆς σκηνῆς ἔγιναν τρεῖς καὶ φοροῦν ποδῆρη ἐνδύματα¹⁷. Στὴν Ἀχρίδα, ἃν κρίνομε ἀπὸ τὸ σχέδιο ποὺ δημοσίευσε ὁ Grozdanov, τὸ τρίτο τροπάριο εἰκονογραφεῖται μόνο μὲ τὰ σκυλιὰ ποὺ κατασπαράζουν τὸ λείψανο, ἐνῶ στὸ θεοτοκίον ἡ Θεοτόκος παρατηρεῖ τὴν σκηνὴ ἀριστερά, συνοδευόμενὴ ἀπὸ ἄλλες γυναῖκες, καὶ λείπει φυσικὰ ἡ εἰκόνα της¹⁸. Τὰ δύο πρῶτα τροπάρια τῆς ἐβδόμης ὡδῆς διατηροῦνται στὸ χειρόγραφο καὶ στὴν Ἀγία Σοφία Ἀχρίδος. Ἡ εἰκονογράφηση τοῦ πρώτου τροπαρίου διαφέρει στοὺς δύο κύκλους. Ἐνῶ στὴν μικρογραφία τῆς σελ. 339 δύο ἄγγελοι ὁδηγοῦν τὴν ψυχὴ στὸν Χριστό (εἰκ. 7), στὴν τοιχογραφία τῆς Ἀγίας Σοφίας δύο πτερωτοὶ δαίμονες προσπαθοῦν νὰ τὴν ἀρπάξουν ἀπὸ τοὺς ἀγγέλους ποὺ τὴν κρατοῦν¹⁹. Τὸ εἰκονογραφικὸ σχῆμα εἶναι τουναντίον παραπλήσιο στὶς σκηνὲς ποὺ ἀναφέρονται στὸ δεύτερο τροπάριο τῆς ἐβδόμης ὡδῆς. Στὴν Ἀχρί-

13. CV. GROZDANOV, ἐνθ' ἄν., σχ. 24.

14. V. DJURIĆ, «Fresques médiévales à Chilandar», *Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines*, III, Βελιγράδι 1964, σελ. 68.

15. V. DJURIĆ, ἐνθ' ἄν., σ. 68, εἰκ. 9.— CV. GROZDANOV, ἐνθ' ἄν., σχ. 24.

16. V. DJURIĆ, ἐνθ' ἄν., σελ. 68, εἰκ. 10.

17. D. BOGDANOVIĆ - V. DJURIĆ - D. MEDAKOVIĆ, *Chilandar*, ἐνθ' ἄν., εἰκ. 42.

18. CV. GROZDANOV, ἐνθ' ἄν., σχ. 24.

19. Αὐτόθι.

δα ή σύνθεση είναι πιό μνημειακή και συμμετρική, οί άγγελοι στέκονται άριστερά άντι νά πετοϋν και ή γυμνή ψυχή βρίσκεται κάτω από τόν ζυγό²⁰.

Ο Rainer Stichel έχει παρατηρήσει ότι όρισμένες μικρογραφίες του ψαλτηρίου Διονυσίου 65, του δευτέρου τετάρτου του 12ου αϊ., παρουσιάζουν στενή σχέση με τόν Κανόνα εις Ψυχορραγοϋντα²¹. Οί παραστάσεις αυτές του άγιορειτικού χειρογράφου, που κοσμοϋν τά φύλλα 11^r έως 12^r, δέν παρουσιάζουν ώστόσο ιδιαίτερη όμοιότητα με τούς τρεϊς γνωστούς κύκλους του Κανόνος, έκτός από τήν μικρογραφία του φ. 11^v, όπου εικονίζονται ό χωρισμός τής ψυχής από τό σώμα και ή ψυχοστασία²² (εικ. 6). Ο θάνατος του μοναχοϋ διαφέρει από τήν μικρογραφία που εικονογραφεϊ τό δεύτερο τροπάριο τής έκτης ώδής ως πρὸς τήν παρουσία μοναχῶν άριστερά και δεξιά και τήν άπουσία του δευτέρου άγγέλου και τῶν δαιμόνων (εικ. 5). Περισσότερο μοιάζει με τήν τοιχογραφία τής Μονῆς Χελανδαρίου²³. Η άγιορειτική μικρογραφία επαναλαμβάνει ένα θέμα που άπαντᾷ ἤδη άποκρυσταλλωμένο τό 1081 στο φ. 63^v του χειρογράφου 112 τής Μονῆς Εικοσιφοινίσσης, που περιέχει τήν Κλίμακα του άγίου Ιωάννου, έκλάπη από τούς Βουλγάρους κατά τήν κατοχή τής Ανατολικῆς Μακεδονίας τό 1917, και κατέληξε στην Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη του Princeton, όπου φέρει τόν αριθμό Garrett 16²⁴. Στην παράσταση αϋτή άγγελος, που κρατεϊ σκήπτρο, παραλαμβάνει τήν ψυχή νεκροϋ μοναχοϋ ξαπλωμένου σε ψάθα. Η ψυχή παριστάνεται ως γυμνό βρέφος. Άριστερά ένας μοναχός θυμιᾷ, ενώ δεξιά στέκονται άλλοι τρεϊς. Κατά τόν Martin ή μικρογραφία αϋτή συνδυάζει δύο διαφορετικές σκηνές: έναν άναχωρητή

20. Αὐτόθι.

21. R. STICHEL, ἔνθ' άν., (σημ. 4), σελ. 71-75, εικ. 7-9. Πρβλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ κ.ά., *Οί θησαυροί του Ἀγίου Ὁρους*, τόμ. 1, Ἀθήναι 1973, εικ. 118, 121, 122. Για τήν χρονολόγηση βλ. I. SPATHARAKIS, «The Date of the Illustrations of the Psalter Dionysiu 65», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', 8 (1975-1976), σελ. 173-177.

22. R. STICHEL, ἔνθ' άν., σελ. 71, εικ. 8.— Π. ΧΡΗΣΤΟΥ κ.ά., ἔνθ. άν., εικ. 121.

23. Βλ. άνωτέρω, σελ. 33.

24. J. R. MARTIN, ἔνθ. άν., σελ. 28-29, 175, πίν. XI.36 (φ. 63v).

ποῦ ξεψυχᾷ περιστοιχισμένος ἀπὸ ἄλλους μοναχοὺς, ποῦ ἀπαντᾷ σὲ μηνολόγια²⁵, καὶ ἓναν ἄγγελο ποῦ παραλαμβάνει τὴν ψυχὴ τοῦ νεκροῦ, ὅπως τὸν βλέπομε σὲ ψαλτήρια μὲ παρασελίδιο διάκοσμο, π.χ. τὰ ψαλτήρια Χλουντῶφ καὶ Lond. Add. 19352²⁶. Ἡ ψυχοστασία στὸ κάτω μέρος τοῦ φ. 11^v τοῦ ψαλτηρίου τῆς Μονῆς Διονυσίου θυμίζει τὴν τοιχογραφία τῆς Ἀγίας Σοφίας μᾶλλον παρὰ τὴν μικρογραφία τῆς σελ. 340 τοῦ χειρογράφου μας, ποῦ κοσμεῖ τὸ δεύτερο τροπάριο τῆς ἐβδόμης ὥδης²⁷ (εἰκ. 8). Ἡ ὑπαρξὴ στὸ ἁγιορειτικὸ χειρόγραφο, ποῦ εἶναι ἀρχαιότερο κατὰ μερικές δεκαετίες ἀπὸ τὸ ὠρολόγιον τῆς Μονῆς Λειμῶνος, δύο σκηνῶν περίπου ταυτόσημων μὲ παραστάσεις τοῦ κύκλου ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ, στηρίζουν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ὁ κύκλος αὐτὸς εἶχε δημιουργηθεῖ τουλάχιστον ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 12ου αἰ.

Ἀνάλογη μὲ τὴν εἰκονογράφηση τοῦ Κανόνος εἰς Ψυχorroaγούνητα εἶναι ἡ διακόσμηση ἑνὸς παρεμφεροῦς κειμένου, τοῦ Κανόνος Μετανοίας, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν περιλαμβάνεται στὶς ἐκκλησιαστικὲς ἀκολουθίες²⁸. Κυριότερο παράδειγμα εἶναι ὁ κύκλος ποῦ περιέχεται στὸν κώδικα Vat. gr. 1754, τοῦ 12ου αἰ.²⁹ Καὶ ἐκεῖ τρεῖς ἢ τέσσερις συνθέσεις ἐπαναλαμβάνονται μὲ ἐλάχιστες διαφορές· ποιοτικὰ ὅμως οἱ μικρογραφίες τοῦ Βατικανοῦ κώδικος ὑπερέχουν κατὰ πολὺ τῆς διακοσμήσεως τοῦ λεσβιακοῦ χειρογράφου. Τὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τοῦ Κανόνος Μετανοίας ἐλάχιστες διαφορὲς παρουσιάζουν μετὰξὺ τους, καὶ ἀκολουθοῦν πιθανότατα ἓνα κοινὸ ἀρχέτυπο³⁰.

25. Ὅπως ἡ Κοίμησις τοῦ Ἐφραίμ τοῦ Σύρου στὸ μηνολόγιον τοῦ Βασιλείου τοῦ Β': *Il menologio di Basilio II (cod. Vaticano greco 1613)*, Τοῦρινο 1907, πίν. 354.

26. M. V. ŠĚPKINA, *Miniatjyry Hludovskoj Psaltyri*, Μόσχα 1977, φ. 102v.—S. DER NERSESSIAN, *L'illustration des psautiers grecs du Moyen Age*, II, Παρίσι 1970, σελ. 48, εἰκ. 220 (φ. 137r).

27. Βλ. σελ. 34.

28. J. R. MARTIN, *The Illustration of the Heavenly Ladder of John Climacus*, Princeton 1954, σελ. 128-149.—D. MOURIKI, ἔνθ' ἄν., (σημ. 1), σελ. 27.

29. J. R. MARTIN, ἔνθ' ἄν., σελ. 128-145, εἰκ. 246-277.

30. Μετὰ τὴν ἐκδοσὴν τοῦ βιβλίου τοῦ Martin δημοσιεύθηκε ἓνα εἰκονογραφημένο χειρόγραφο τοῦ Κανόνος Μετανοίας ποῦ βρίσκεται στὸ Βουκουρέστι, ἀνάγεται στὸν 11ο-12ο αἰ., καὶ εἶναι ἔτσι τὸ ἀρχαιότερο γνωστὸ: I. BARNEA, «Un manuscrit byzantin illustré du XIe siècle», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 1 (1963), σελ. 319-330.

Κατὰ τὴν Ντούλα Μουρίκη πολλές σκηνές ποὺ εἶναι ἐμπνευσμένες ἀπὸ ὕμνους ἔχουν ἔντονο μνημειακὸ χαρακτήρα καὶ συνεπῶς δὲν δημιουργήθηκαν γιὰ τὴν διακόσμηση χειρογράφων³¹. Ἡ παρατήρηση αὕτὴ δὲν ἰσχύει γιὰ τὸν Κανόνα εἰς Ψυχορραγοῦντα καὶ τὸν Κανόνα Μετανοίας, ὅπου οἱ παραστάσεις εἶναι ὀλιγοπρόσωπες καὶ ἀκολουθοῦν πιστὰ τὸ κείμενο ποὺ εἰκονογραφοῦν.

Παρὰ τὴν κακὴ διατήρησή της καὶ τὴν μέτρια αἰσθητικὴ ἀξία της, ἡ εἰκονογράφηση τοῦ Κανόνος εἰς Ψυχορραγοῦντα στὸ χειρόγραφο τῆς Μονῆς Λειμῶνος δὲν στερεῖται σημασίας. Εἶναι ἡ ἀρχαιότερη γνωστὴ καὶ ἡ μόνη ποὺ σώθηκε σὲ μικρογραφίες τοῦ ποιητικοῦ αὐτοῦ κειμένου, ποὺ φαίνεται ὅτι ἄρχισε νὰ εἰκονογραφεῖται σχεδὸν ἓναν αἰῶνα νωρίτερα, ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τουλάχιστον τοῦ 12ου αἰ.

31. D. MOURIKI, ἔνθ' ἄν.

Summary

PANAYOTIS L. VOCOTOPOULOS

THE ILLUSTRATION OF THE CANON FOR SOMEONE WHO IS IN THE THROES OF DYING IN THE HOROLOGION No. 295 OF THE LEIMONOS MONASTERY

A seldom illustrated Byzantine hymn is the Canon *εἰς ψυχορραγοῦντα* (the Canon *for someone who is in the throes of dying*). This text has been attributed to Andrew of Crete and is included in the Εὐχολόγιον. Two cycles were known up to now, both in fresco. The older one is preserved in the chapel of the tower of St. George in the monastery of Hilandar on Mount Athos, and has been attributed to the mid-13th century, while the other decorates the exonarthex of the cathedral of St. Sophia in Ohrid, and dates from the mid-14th century. No illuminated manuscript of this text was known up to now.

The Horologion No. 295 of the Leimonos Monastery on the island of Lesbos has up to now escaped the attention of art historians. It measures 17.5 × 13.5 cm. and contains 195 folios, almost all of them of parchment, except for a few which have been replaced with paper. Among other texts, it contains in pages 321 to 345 the text of the canon in question, written with black ink in a minuscule which, according to Mgr. Paul Canart, to whom I have shown photographs of the manuscript, is related to the rectangular epsilon script and may date from the late 12th or early 13th century.

Each page contains a single troparion or verse, written in the upper part, while approximately 80% of the justification is occupied by an unframed miniature referring to the text

written above it. However, the pages containing the ninth ode were never illuminated; one folio, which contained the first and second verses of the third ode, between pages 324 and 325, is missing; and four more folios (p. 321-322, 341-344 and 349-350) were later replaced with paper, containing only the text.

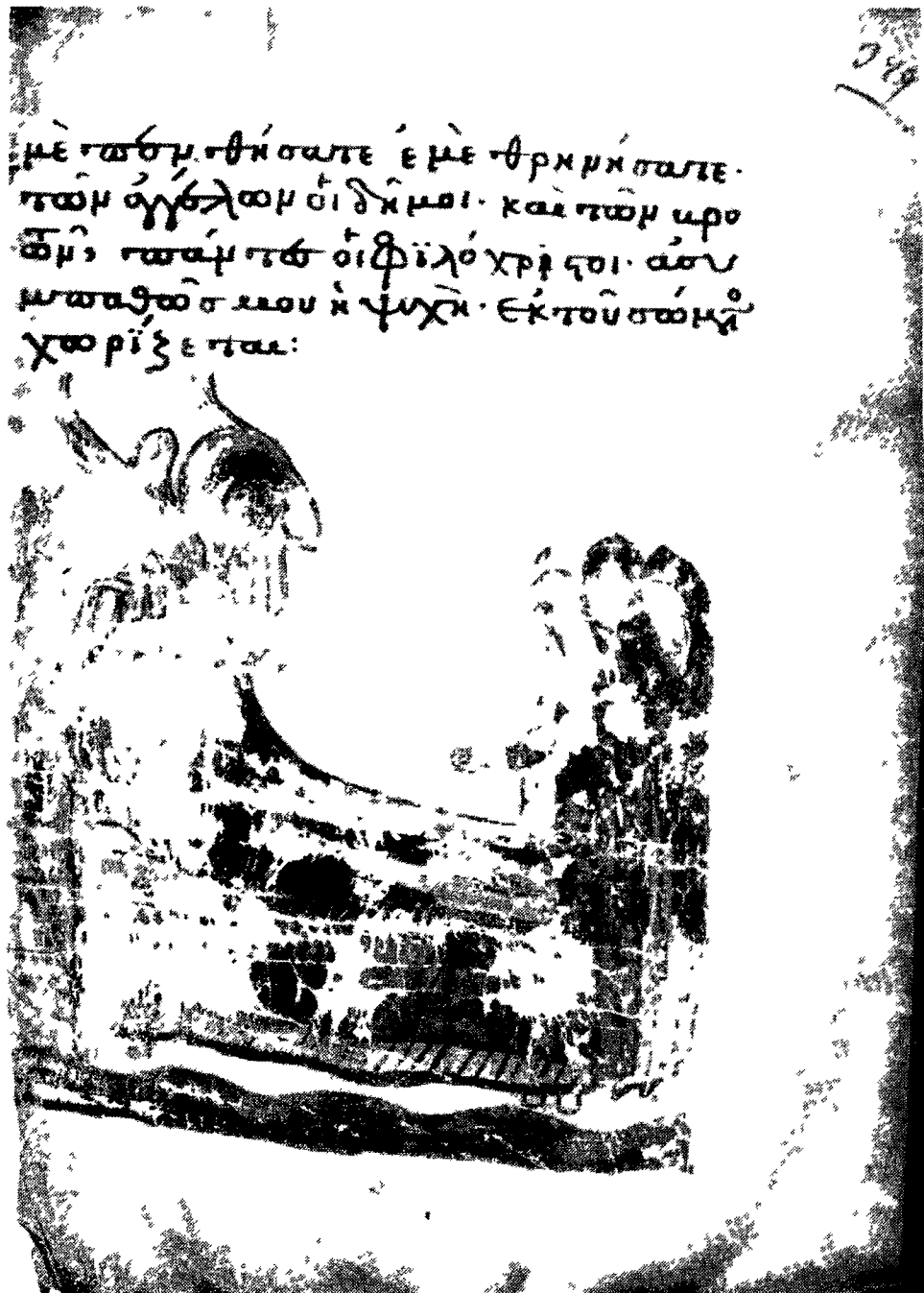
The illustration is rather monotonous and sticks to the text of the troparion written above it. The dying man, clad in monastic garments, lies usually on a bed with his head on the left side, sometimes with his hands raised. In some folios—among them the Theotokia—, an icon of the Virgin is hung above him.

Our miniatures display a rather flat and linear treatment. Blues and reds predominate. The fact that they are free of the exaggerated mannerism of the late 12th century suggests a somewhat earlier date, in the 1160s or 70s. They belong to the large group known as the Rockefeller MacCormick or 2400 or decorative style group and are the work of a mediocre artist. Their interest lies not in their aesthetic value or in their iconographic inventiveness, but in their unusual subject and the fact that they are the oldest extant example of the illustration of this seldom encountered hymn.

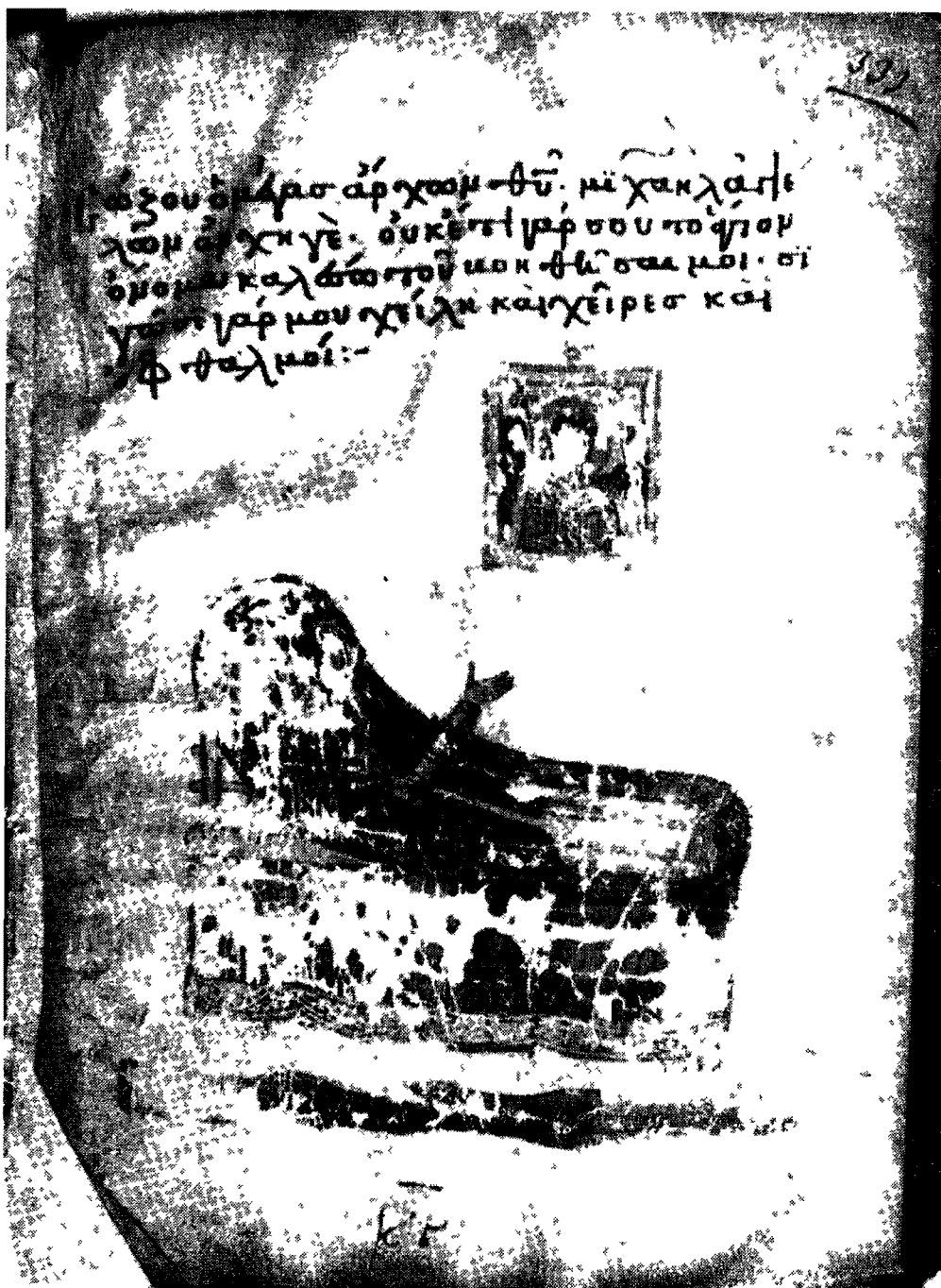
The two later fresco cycles at Hilandar and Ohrid, only partially preserved and published, are iconographically related to the Leimonos miniatures. Two scenes on f. 11^v of the Psalter Dionysiou 65, from the second quarter of the 12th century, recall scenes of our cycle and suggest that it had been created in the early 12th century, if not earlier.

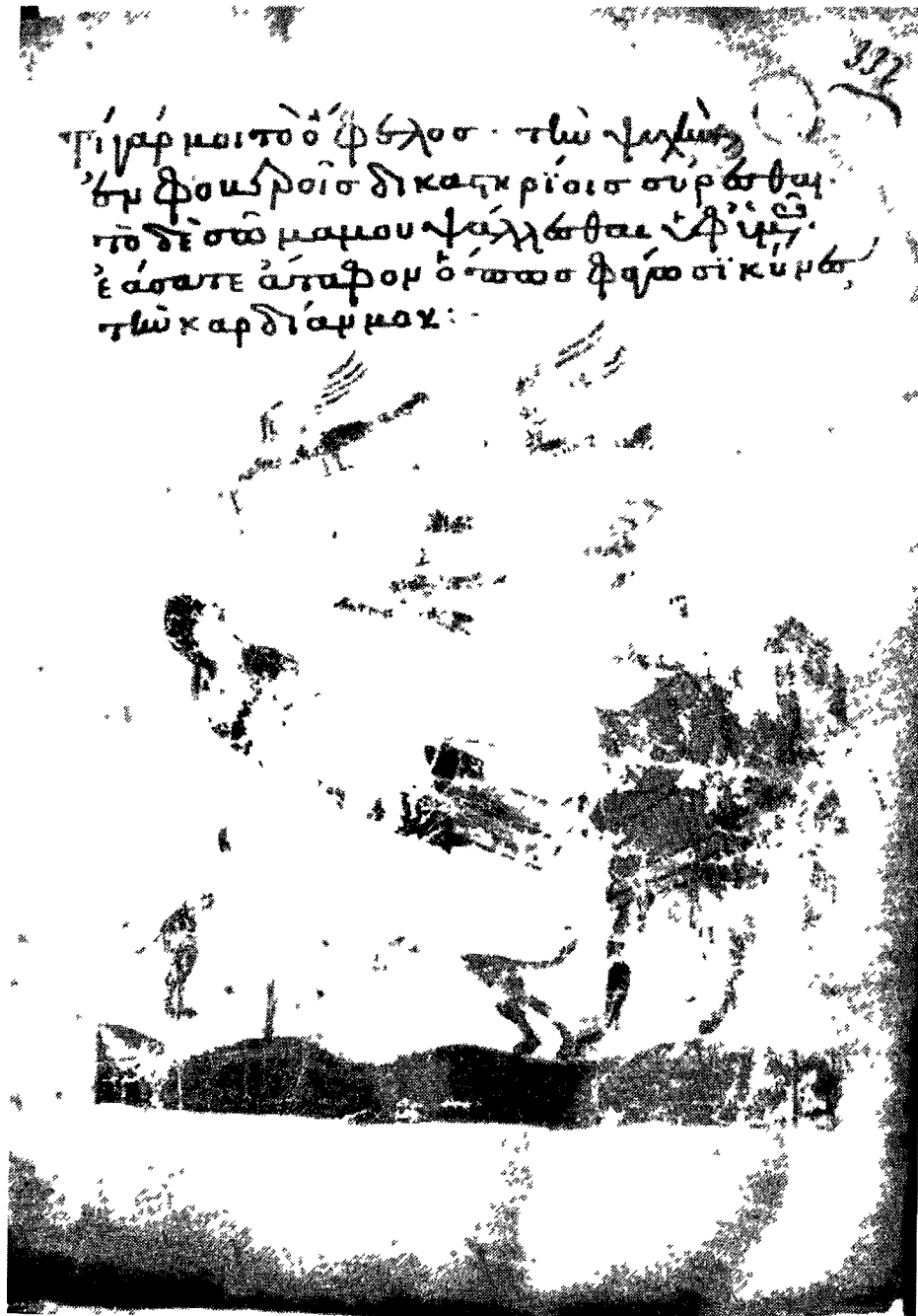
Εἰκ. 1. Ὁρολόγιον Λειμῶνος 295, σελ. 328 (Δεύτερο τροπάριο τῆς τετάρτης ὥδης τοῦ Κανόνος εἰς Ψυχορραγοῦντα).

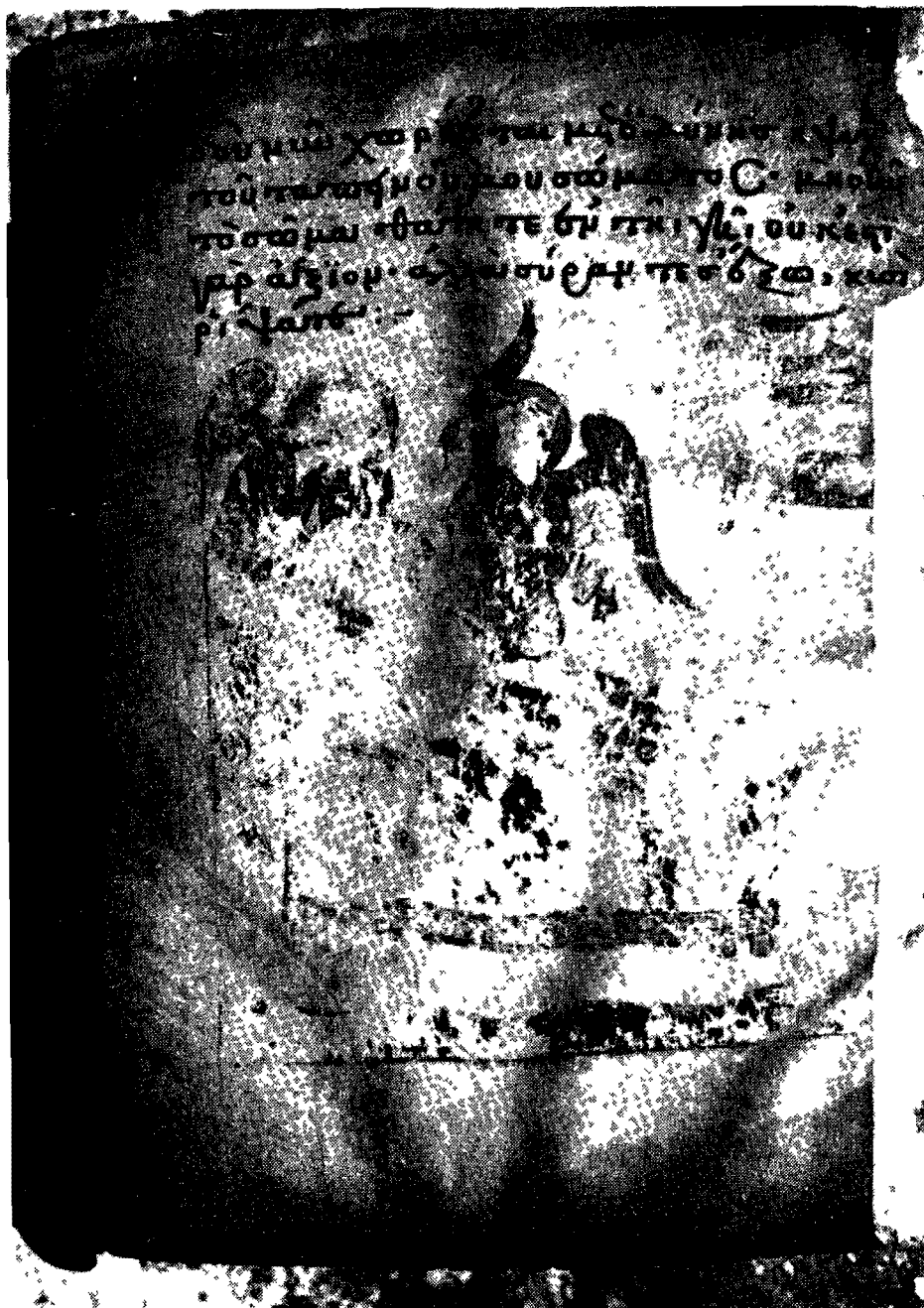
Εἰκ. 2 Ὁρολογιον Λειμῶνος 295, σελ. 329 (Τρίτο τροπάριο τῆς τετάρτης ὁδῆς τοῦ
Καλίνου εἰς Ψυλλοραγοῦντα)

Εἰκ. 3. 'Ωρολόγιον Λειμῶνος 295, σελ. 333 (Τρίτο τροπάριο τῆς πέμπτης ᾠδῆς τοῦ Κανόνος εἰς Ψυχорραγοῦντα).

Εικ. 4 Ὁρολόγιον Λειμῶνος 295, σελ. 337 (Τρίτο τροπάριο τῆς ἑκτης ὁδῆς τοῦ Κανόνος εἰς Ψυχορραγοῦντα).

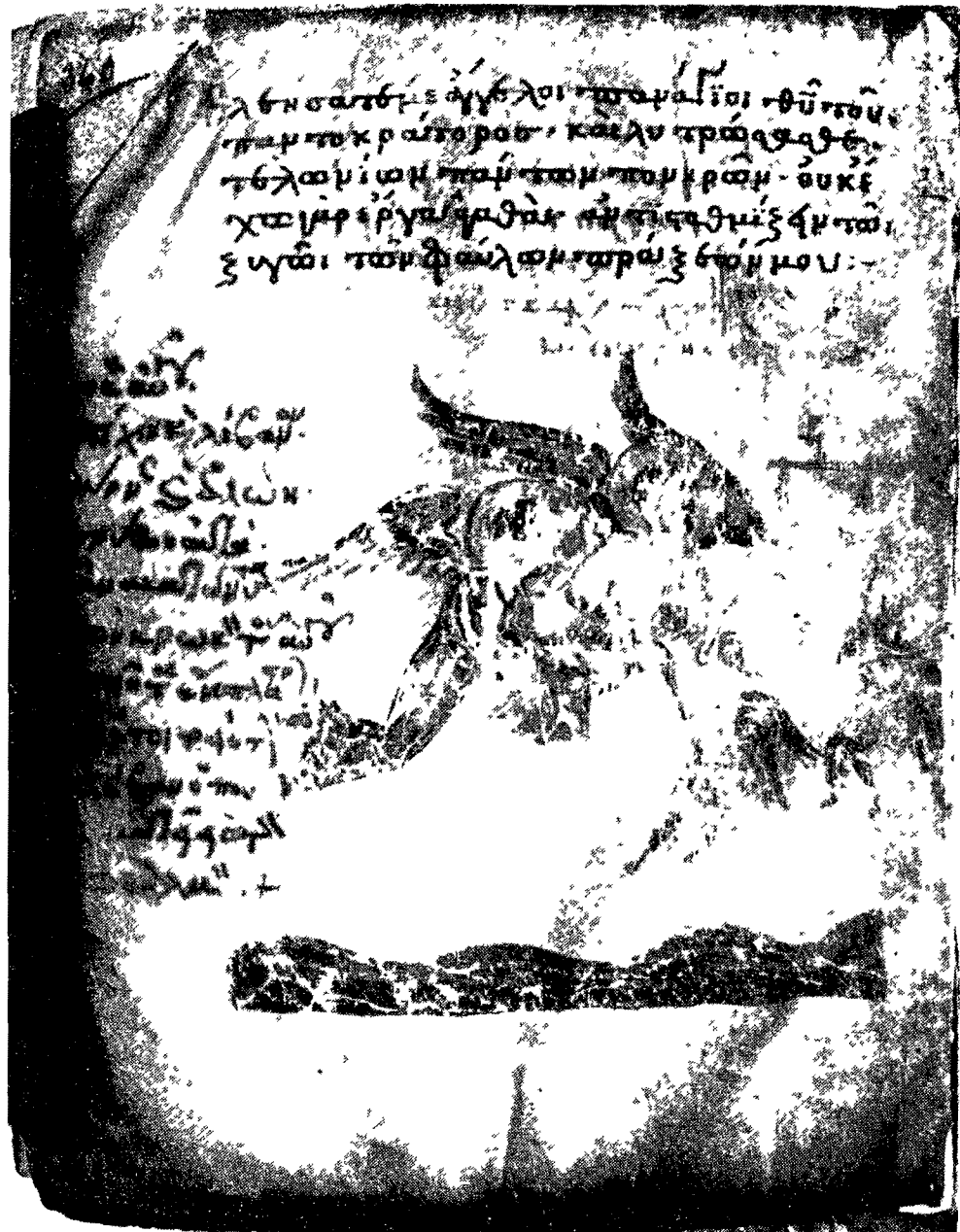
Εἰκ. 5. Ὁρολόγιον Λειμῶνος 295, σελ. 336 (Δεύτερο τροπάριο τῆς ἑκτῆς ὥδῃς τοῦ Κανόνος εἰς Ψυχορραγοῦντα).

Εἰς 6 Ψαλτήριον Διονυσίου 65, φ 11^v

Εἰκ. 7. Ὁρολόγιον Λειμῶνος 295, σελ. 339 (Πρῶτο τροπάριο τῆς ἐβδόμης ὠδῆς τοῦ Κανόνος εἰς Ψυχοραγοῦντα).

Εἰκ. 8. Ὡρολόγιον Λειμῶνος 295, σελ. 340 (Δεύτερο τροπάριο τῆς ἑβδόμης ὥδης τοῦ Κανόνος εἰς Ψυχορραγοῦντα).